

ASPEKTUA EUSKAL ADITZEAN

Arrasate, 1979-XII-21

Piarres Lafitte

Sarrera

ASPEKTUA zer den zehazki erakusteko, badirudi egoki dela aditzak dauzkan bertze itxura zenbaitekin parekatzea.

Nahiz BOZ hitzari gramatikalari zenbaitek asko gauza desberdin erran-arazi dioten, egungo egunean hizkuntzalari gehienek mintzaire askori behatu-ta, hunaxe azalda lezakete:

Bozak dira aditz batek, bere baitan derabilzkan *izen-ordeen* arabera hartzen dituen formak.

Aldiak berriz, *noiztasuna* markatzen duten formak.

Modu hitzak estaltzen du aditzak dakarken egintza edo egoerari mintzatzaileak bere gogoan emaiten dion *izaite-mailaren* araberako forma.

Erran gabe doa, moduen zerrenda ez dela arras berdina hizkuntza batetik bertzera, ez baitituzte jende guziek berex-kunde berak egiten, ez eta ideia berak ere ber-gisan adiarazten. Esate baterako, gure aditz-modu sintetiko batzuek balio aski desberdinak zekarzketen: **BADABILKE** hitz bakar-rak erran nahi zukeen aldika: ibil daiteke, *gogoak emaiten baitio*; **ibiltzen bide da**; edo berdin **ibiliko da**. Alemanak aldiz ahalezko horiek artoski berexten ditu: *Er kann gehen*, ibil daiteke, indarra duelakotz; *Er darf gehen*, ibil daiteke, baimena duelakotz; *Er mag gehen*, ibil daiteke, barneak emaiten diolakotz, eta abar.

Zerrenda batean aurkituko ditutzue hizkuntzetan gaindi aditzeri lotuak zaizkien Modu andana bat.

Orai goazen ikus zer den Aspektua: **Moduek** aditz egin-tza edo egoera erakusten zigutelarik, *ideia-husko, ahalezko, haizuzko, gurazko, nahizko, beharrezko, ezin bestezko, agin-duzko, eginbidezko, galdatuzko* ala *izatezko*, -beren aldetik, **Aspektuek** salatzen dizkigute mailez-mail, aditz-ibilbidean gaindiko ponduak: *apailu, entsegu, hastapen, jarraipen, aurrerapen, gelditze, berriztapen, emekitze, ondorio, bururatzte*, eta abar. (Ikus huntako ere eskaintzen zaitzuen zerrenda luzea.)

Haatik erran behar da **Aldi, Modu** eta **Aspektuak** ez dire-la liduriken bezain elgarretarik bereziak: elgar kutsatzen dute eta askotan elgar ordaintzen. Adibidez, ziberotar batek, **Date** diolarik *izango da* delakoaren orde, Modu bat erabiltzen du Aldiaren lekuan. Alderantziz, gipuztar batek diolarik: Xabier ez da etorri; **gaxo izango da**, azken hitz horietan *Geroko aldia* ba derabila *Ahalezko moduaren* orde: Geroko aldia baliatzen dugularik ohiduraren adiarazteko, Aldia erabiltzen dugu Aspektuaren orde.

Bide beretik, galde egiten badigute: Zure amak nola egi-ten du aza-zukua?, ihardetsiko dugu: Hartuko du aza-buru eder bat, hosto zuriak bereziko, urean garbituko, eltzean eza-rriko. *Geroko marka horiek* ohitura-seinaletzat emaiten ditu-gu. Azter zazue zuen hizkuntza, eta ohartuko zarete holako kasuak noiz nahi aurki daitezkeela. Ez da euskararen berezita-sun bat. Frantsesak eta bertze erdarek ere ba dituzte gisa hor-tako kurutzamenduak.

Aspektuen adiarazpenak

Munduan gaindiko mintzaira ainitzetan, aspektu-markak aditz-formeri lotu-lotuak dira, gureetan **izen-ordeenak, aldienak** eta **moduenak** bezala: eskuhartzen dute hertsiki aditz-jokoari. Marka horiek izan daitezke Aurrizki, Erdizki edo Atzizkiak; bertze batzutan letra baten galtzea edo aldatzea edo berdin silaba baten doblatzea.

Bainan, gauza ohargarria, aditz batek ez ditu nehun ere aspektu guziak biltzen eta askotan forma batek ba dituzke bispahiru balio: adibidez greko klasiko zerbait nehoiz irakurri

dutenek oroit bide dira zer lanak zituzten zenbait aldiz **Perfet** baten edo **Aoristo** baten itzulpen zuzena ezin aurkituz.

Euskaldunek ez dugu segur, gure hizkuntzan, **eslaboek** berenetan bezenbat aspektu atzemanen sistematikoki apailaturik. Bainan ez gaude eskuak hutsik bilatu-ta nola euskaraz eskaintzen zaizkun aspektu andana bat, ohargabez edo bixta laburrez xehetasun asko itzuri bazaiku ere.

I. Aditzen barneko aspektua

Hasteko dugun aitor aditz zenbaiteak bederen, neholako markarik gabe beren baitarik aspektu zerbait salatzen dutela.

Zerk hobeki adiaraz dezake **iraupena**, *Iraun* aditzak baino? Zerk **hastapena**, *Hasi*-k baino? Zerk **konplidura**, *Konplik*-tuk baino? Eta ondotik berdin aipa ginezazke: *jarraiki*, *berriztatu*, *entseatu*, *artekatu*, *ohitu*, *ondorioztatu*, *bururatu*, *osatu*, *apailatu*, *lehiatu*, *kausitu*, *huts-egin*, *hurritu*, *aldatu* eta abar.

Bainan aditz gehienek ez dute berenaz salatzen holako aspekturik. Beharrik ingurumeneko hitzek lagunt detzazkete argitzen eta zehazten.

Eman dezagun hunako perpausa: **Peruk eder emaiten du**. Horrek erran nahi du Peruk fatxada puska bat ba dukeela. Aditza hemen *ez da mugatua* osagailurik ez duenaz geroz eta *ez du norakorik*.

Huna bigarren erran-aldi bat: **Arrosa ondoak lore ederrak emaiten ditu**. Oraiko huntan aditza *mugatua da*, bainan *norakorik ez du*. Bertzalde, bertze xehetasunik gabe ezin jakin aditz horren oraina *egiazkoa* den ala *itxurazkoa*, *aldiz kanpokoa*, *ohituraren markatzekoa*.

Hirugarren perpausa hauxe izanen da: **Atzo Jakesek eman daut liburu eder bat**. Hemen aditzak *norakoa ba du* eta *mugatua da*, bai osagailuz, bai aldiz.

Horiek hola, dugun ikus nola euskaraz markatuak diren aspektu andana bat.

II. Lotizkiak

Hiru lotizki (affixes) mota ba dira: Aurrizkiak, Erdizkiak, eta Atzizkiak, Aurrizkiak, izenak erakusten duenez, aditzaren haste-hasteen emanak dira; erdizkiak barnean, atzizkiak azken buruan.

A) Aurrizkiak

1) Aditz xoilek *Ba-* aurrizkia har dezakete. Baiezko marka horrek zenbaitzuri bederen emaiten die *iraupen-ikur* sendoago bat. Erdarazko itzulpenak argitan emanen du zer erran nahi dutan: **Dator**, *il vient*, "viene"; **Ba dator**, *il s'en vient*, "se viene"; **Doa**, *il va*, "va"; **Ba doa**, *il s'en va*, "se va—"; eta denbora berean egintzaren **hastapena** sendi ditake.

2) Nahiz egintzaren **errepikatzea** adiaraz ditaken aditzetik kanpo *berriz*, *berritan*, *harzara* hitzekin, **Ber-**, **Bir-** aurrizkiak lotzen ahal zaizkio hortako zenbait aditzi, eta hortik sortu zaizkigu *Berregin*, *Birregin*, *Berpiztu*, *Birpiztu*, *Berrerosi*, *Birlandatu*, *Birribindu* ta abar.

3) Iparraldean, usaia bereko, **Arra-** eta **Erre-** aurrizkiak hartu dituzte euskaldunek mintzaira erromantzetako **Redoblatzaleari**, eta horrela ba dauzkagu bizi-bizirik: *Arrabiztū*, *Arrakotxeatū*, *Arraberritu*, *Arrerosi*, *Errebidatu*, *Erregosi*, *Erremarki*. Ez uste izan haatik **Erre-**kin hasten diren hitz guztiak mota hortakoak direla.

4) **Era-** eta **Ira-** aurrizkiek **eragiteko** aditz batzu (factitifs) sor-arazi dituzte: Horrela **Ikasi-**tik jalgi da *Erakatsi*, **Ikusi-**tik *Erakutsi*, **Edan-**etik *Eradan*, **Ietsi-**tik *Iretsi*, **Jautsi-**tik *Erausi*, **Jauzi-**tik *Erautzi*, **Egon-**etik *Iraun*, **Joan-**etik *Eroan*, eta abar. Bainan hemen ere kontu: **Ereman-**ek ez du erran nahi **Eman-**arazi, ez eta **Erakarri-**k *Ekar-*arazi. Azken hitz huntan atzizkiak du markatzen eragikuntza.

5) Egintza baten ibil-bidean gerta daitezke **hurritasun** eta **denbora-galtzeak**; horiek ere markatzen ditu aspektuak. Hain xuxen altxatu ditugu Senpereko paper batzuetan bi erranbide, **Luze-** aurrizkiak hasten direnak: *Luzejoan* eta *Luze-izkiriatu*; batek erran nahi zuen *Lehiarik gabe ibiltzea*, eta bertzeak *Nagi izaitea izkiriatzeko*, **berantiar** izaitea.

B) *Erdizkiak*

1) **-ka-** eta **-ki-** lotizkiek ba dute ahaidetasun zerbait. Biek aditzondo (adverbe) zombait moldatzen dituzte (*Gizonka* eta *Gizonki*, *Ikuska* eta *Izanki*); biek batasuna markatzen dute deklinabidean: Uztaritzen **-kin** diogularik, **-kaz** diote Bilbon. Bainan ba dugu hoberik: *Ikarduki* eta *Diharduka* aditz berekoak dira, bai eta bertzalde *Eduki* eta *Ba dauka*. Ez da beraz mirakuilu hemen ere elgarrekin aurkitzen baditugu **inarroskako** eta **maiztasun** zerbaiten adiarazteko.

Konpara ditzagun bi perpausa hauk: *Mariñelek untzia porturat derabilate* eta *Haizeak bela derabilka*; edo bi hauk: *Adixkidea etxerat ba deramate* eta *Gaixtagina presondegirat ba deramakate pusaka*.

Jakingarri zaiku **Jan** eta **Jakiku** bi hitzen parean ezartzea. Azken hunen **Jaki-** erroa ez ote da **Jaki-n** aditzean kausitzen duguna? Ohargarri da *Sapere*-k latinez hain xuxen *Jakitu* erran nahi zuela eta geroxago *Jakin* erraiteko erabili zutela. *Jakitu* zer da funtsean, ahamenka, emekiño jateaz bertzerik?

2) Aditz-erabidetik (conjugaison personnelle) kanpo, **ka**, **kida**, **ta** lotizkiek adiaraz dezakete **maiztasun** zerbait. Adibidez, **Ikus-**etik jalgi dugu *ikuskatu*, latinak **Visum-**etik *Visitare* atera zuen bezala. Gisa berean, **Ausiki-**tik *Ausikatu* sortu dugu eta Gaidor-ek hunen orde *Hortzikidatu* derabila 1828 ko Testamentu Berrian.

C) *Atzizkiak*

1) Lapurdin *Ibilki*, *Egoki*, *Joaki*, *Eramaki*, *Izaki* eta holakoak ez dira Gipuzkoan bezala, *Ibili*, *Egotu*, *Joan*, *Ereman*, edo *Izatu*-ren ordainak: Ez dute baitezpada iragana markatzen, bainan egintzaren edo goeraren **iraupena**.

2) René Lafon zenak, "Système du verbe basque au XVIe siècle" bere liburuan, **mugatuaren** eta **mugagabearen** auzia sakonki argitu du euskara zaharrari buruz. Bertzeak bertze, erakusten digu *Ekarri* aditzari **-ke** atzizkiak alde askotarik **mugatasuna** kentzen diola; adibidez Leizarragak dio: *Orduan huna batzu dakarkeitela ohean gizon bat*; perpausak

ez baitu erraiten norat gizona ekartzen duten, aditzari **-ke** ezarri zaio. *Atseginak atsegina dakarke* perpausan, **-ke** horrek erakusten du egia hori ez dela aldi batekoa, betikoa baizik. Dugun erran XVI mendetik hunat galdu dela **-ke** atzizkiaren balio berezi hori, idazle klasikoen lanetan.

3) **-xe** atzizkiak adiarazten du egintzaren **bururapena hurbildua** dela; esate baterako: *Lusek bere olerki berria idatzixea du.*

4) Bainan euskarak osokienik adiarazten duen aspektua **perfeta** da. Hortakotz aditzizenlagunari (participioari) **-a** edo **-ik** aski dio eratzikitzea. (**-ik** hori xuberotarrek dute erabiltzen, manexen **-a** delakoaren orde.)

Orok dakiguna, euskarazko predikatu batzuek bi gauza adiaraz dezazkete, batto artikuluaekin, bertzea artikulua mugatzalerik gabe: artikulurik gabe egoera iragankorra adiarazten dute; artikuluaekin aldiz egoera iraunkor bat. Adibidez ikus **Eri da** eta *Eria da*, **Kexu da** eta *Kexua da*, **Ari da** eta *Aria da*.

Gisa berean **Erori da** eta *Eroria da*, elgarretarik berex-ten ditugu: **Erori da** formak lehengo eroriko bat aipatzen du. *Eroria da* formak aldiz lehen gertatu erorikoaren oraiko ondorioa, hots erori zen gizona lurrean dagola. Grekoz **Erori da** Epese lizateke, eta *Eroria da* Peptooke. Askotan forma horiek, ondorioarekin batean adiarazten dute ongi heltzea, Kausitzea.

Bainan bereziki erabiltzen dugu perfet hori erakusteko zerbañt gertatu dela, aintzinetik beldurrez ala itxaropenez igurikatu bezala: Adibidez erranen dut **Aitak emana dio**, adiarazi nahi badut uste izaiteko zela. Ez balitz izan nolazpeiteko aidururik, erranen nuen, xoil-xoilik *Aitak eman dio*.

Hortik ageri da nola aldiak, moduak eta aspektuak elgarrekin nahas daitezken. Orain berean ohartu bide gare **konpliatua** eta **perfeta** ez ditugula elgarretarik berex-ten ere euskaraz; ez gare bakarrak munduan.

5) Laugarren lerro-aldeari zenbait ohar:

+ **-a** eta **-ik**-ekilako partizipio perfetak erabil daitezke **izan** eta **ukan** bi aditzen forma guziekin, bainan **-ik** daukaten

formek ez dute aldatzerik; **-a singularra** dutenek behar dute **-ak** bilakatu, predikatua **plurala** delarik: **Erabilirik da, erabilirik dira; Erabilia da, erabiliak dira. Erabilirik düt, erabilirik dütüt; Erabilia dut, erabiliak ditut.**

++ Ziberoa forma xumegarri bitxi batzu usatzen dituzte, hala-nola *Gure haurra handixetürrik düzü; Gaixtaginek gizona lehertüxkatürrik ützi die; Gure goxaita haurñitürrik düzü.*

+++ **Perfetaren** azkartzeko, indartzeko, zenbaitek erranmolde berezi batzu erabiltzen dituzte: *Zahar okitua da; Jakintsu okitua da; Aberats okitua da; Zeken zikitua da; Hil kak'ina da,* eta abar.

III. Bikoitz batzuen berextea

Forma batzuek, lehen ikusian elgarren betekoak iduri luketelarik, maiz aspektuaz desberdintasun handia dute.

1) Aditz zenbaitek bi erabide ba dituzte: bat bakunezkoa, bertzea itzul-inguruzkoa. Ondorioz bi aldi-zerrenda ba dituzkete izen berekilakoak, baina balio bederakoak. Adibidez, buruz-buru ezar daitezke *Ukaiten du eta Du; Jakiten du eta Daki; Etzaten da eta Datza;* pare bakotzeko lehen forma **osagabeari** ba datxiko eta aditza ari-arian aurkezten du; bigarren forma **osatuari** ba datxiko eta egintza bururatutzat emaiten du. Itzulpenek ederki berexten dituzte: *Aprende/se; Recibe/ha; Se acuesta/yace.* Bi hitzetako formek adiaraz dezakete ala **hastapena** ala **ohidura**.

2) Gisa berean euskarak berexten ditu **Eri da** eta *Eri izaten da; Ari da* eta *Aritzen da; Mintzo da* eta *Mintzatzen da; Oroit da* eta *Oroitzen da; Kexu da* eta *Kexatzen da; Pleini da* eta *Pleinitzen da.*

3) **Heldu** aditzak bi forma ba ditu oraian: *Heldu da* eta *Heltzen da,* Lehenak ez du **Norakorik** adiarazten. Bertzeak bai.

IV. Aspektu laguntzaileak

Aldiek **Izan** eta **Ukan** laguntzaile dituzte, adibidez *Ibili naiz* edo *Ikusi dut* erraitean. Moduek ere berenak, adibidez

Ahal ukan, Behar ukan, diogularik *Jiten ahalko da, Ikusi behar dugu*. Hala -hala **aspektu-laguntzaileak** ba ditu euskarak.

1) René Lafon-ek bere dotoragoko tesisean frogatu duen bezala, euskara xaharrean, **Ukan** eta **Izan** erabiltzen ziren **norakorik** aipatzen **ez** zuten perpausetan; aldiz **Iezan** eta **Edin**, **norakoa** aipu zenean. Adibidez, *Sartzen bada* (sartzen dela egia balinbada) eta bertzalde *Sar badadi* (sartzerat heletzen bada), arras berex zauden, hala nola *Ikusten badu* eta *Ikus badeza*.

2) Lafonek berak seinalatzen du **Egon**, **Ibili**, **Eduki**, eta **Erabili**, aspektu laguntzaile direla oraino ere **noragabeko** perpausetan: *Ez nago ahantzirik; ez daukat ahantzirik; erotua nabila; erotua nerabila*. Aldiz **Jarri**, **Joan**, **Ezarri**, **Eroan** edo **Ereman**, **norakoaren** laguntzaile dauzka: *Lotsaturik jarri da; Lotsaturik ezarri du; Galdu doatza; Munduak enganatu narama*.

3) Erranbide askok adiarazten dute **jarraipena**, ñabar-dura batzu datxizkola: *Iruten ari nuzu; Sendatzeari ari da; Berotzen nago; Lanean erauntsi dugu; Kantatuz doa*.

Bertze erranbide batzuek **ohidura** markatzen dute: **Untzi erabilia hautsi doa; Iruten ohi zuen; etortzen ohi naiz**.

4) Iragankor (transitibo) ez izan arren, berrogoi bat aditzek, **Izan**-en orde, **Ukan** laguntzailea hartzen dute. Halakoak dira **Iraun**, **Dirdiratu**, **Iraki Bukatu**, **Izarniatu**, **Ihardoki**. Dirudienez, *iraupen* zerbait dakarte. Bizkitartean aitor dugu **Ukan** aditzari ez diola euskarak iraupenaren adiarazteko kargu hori guzitaratu: *Dantzatu da* edo *xerkatu naiz*, hor dira lekuko.

V. Izenorde gabeko aditz-formetan

Forma horiek biziki Modu gehiago adiarazten dute, Aspektu baino. Bizkitartean:

1) Aditz-izenak inesiboan **iraupen** zerbait marka deza-ke; adibidez *Bazkaltzean hiruzpalau kantore berri aditu gini-tuen*.

2) Alatiboan eta soziatiboan marka dezake ala **aintzinamendua** ala **hastapena**: *Zahartzerat*, edo *Zahartzearekin*, *gizona zuhurtzen da*.

3) Partizipioak ere mediatiboan, **Joan** aditz laguntzailerarekin, **aintzinamendua** markatzen du: *Gauzak makurtuz doatzi*.

VI. Aldien desaraua

Euskal joskeraren legea hauxe da: perpausa menekoetako aditz-aldiak perpausa nausikoaren arabera behar duela. Erranen dugu: *Nahi dut jin dadin*, bainan *Nahi nuen jin zedin*. Lege horri ez jarraikiz, Aspektu batzu sala daitezke.

1) Perpausa nausia lehengo aldian delarik, menekoan den aditza aurki daiteke oraiko aldian, azpimarratzeko perpausa hortan aipatua den eginkizuna **denboraz kanpoko** dela, **betierekoa** edo **ohikoa**: *Sokratek zion*, *gizona jitez hilkorra dela*. (Eta ez, **zela**).

2) Hala-hala, *Nahi ukan baginu*, *atxemanen ginuen*, erraiteko orde, erran dezaket: *...atxemaiten ginuen*, erakusteko gutik egin duela ez baitugu atxeman: **bururapenari hurbiltzea** deitzen dugun aspektua.

VII. Baia, Eza, Ezina, eta abar

Mintzairu gehienetan, **Eza** markatua ez denean, perpausa **baiezkotzat** emana da: *Il vient*, "viene". Euskaraz ere gehienetan halaber egiten dugu: *Peru dator*. Bizkitartean, kasu batzuetan **Ba**- eratzikitzen diogu aditzari; adibidez *Ba dio Axularrek*; *Ba du zaldi eder bat*; *Ba hiza?*; *Ba daki*; *Ba omen daki*, eta abar.

Ez erabiltzen da zerbaiten gezurtatzeko, eta orok ba dakigu nola hitz tipi horrek itzulipurdikatzen duen perpausa; adibidez **Piarres etorri da**; *Piarres ez da etorri*.

Ezin hitzarekin marka ditake ahal eskasa: **Ezin egin dut** = *Ez dut egin ahal izan*.

Ba, Ez, Ezin, zenbait gramatikalarik ez dituzte aspektuetan ezartzen bainan moduetan. Iduri zait Aldia, Modua, eta Aspektua berdin hunki dezazketela.

Azken hitza

Huntan geldituko naiz; bilduma batean erakusten ahalko nuen xeheki nola bide nabarka bezala aipatu ditudan aspektuak aurki daitezken Aldi eta Modu gehienetan gaindi, bainan ez dut uste irabazi handirik aterako zinuten berriztapen aspergarri horietarik.

Erran behar dizuet bertzalde Aspektuen auzia ez dela bururatua aditzari buruzkoekin. Aditzetik kanpo ere ez baita Aspektu eskasik, Emile Benveniste-k frogatu duen bezala.

Ondoko egunetan ba ahalko du osaturen nitaz bertze batek, nik hasia dutan lanttoa.